

Négy antik retorikai gyöngyszem

CICERO: *Négy védőbeszéd.*

Fordította, jegyzetekkel ellátta
és a bevezetést írta Nótári Tamás.

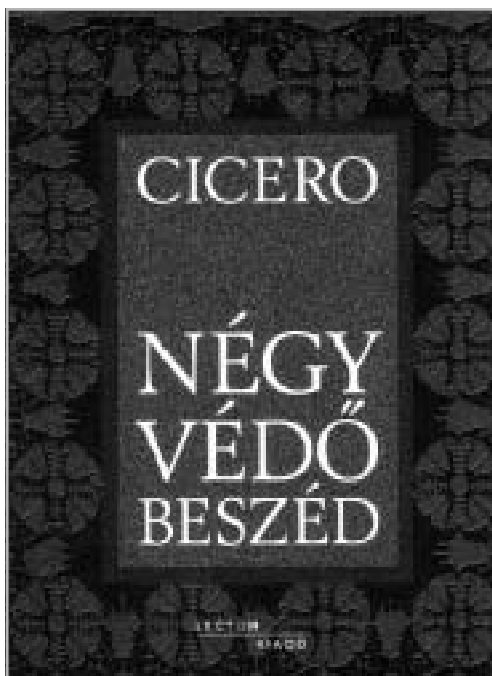
Az előszót írta Hamza Gábor.

Szeged, Lectum Kiadó, 2004. 225 oldal

Marcus Tullius Cicero négy védőbeszédének bevezető tanulmányával és jegyzetekkel ellátott fordítását veheti kezébe az olvasó. A kötet a *Lectum Kiadó* igényes kiadványaként a közelmúltban látott napvilágot. Az elmúlt másfél évszázad során magyar nyelven nem publikált – az ékesszólás legkiválóbb alkotásai közé tartozó – *oratóók* a Kr. e. I. század történelmi eseményeinek hátterébe is bepillantást nyújtó értékes források. A kötet szerkezete könnyen áttekinthető: a négy beszéd fordítását részletes, a történeti, jogi és retorikai hátteret egyaránt bemutató Bevezetés előzi meg. Mind a Bevezetést, mind a fordításokat gazdag, az antik forrásanyagot és a modern szakirodalmat egyaránt feldolgozó jegyzetapparátus egészíti ki.

A kötet első darabja, a Lucius Licinius Murena védelmében mondott beszéd. Keletkezési ideje 63. november végére tehető. A 62. évre Lucius Licinius Murenát és Decimus Iunius Silanust választották meg *consul*nak. E tisztségre rajtuk kívül pályázott még Lucius Sergius Catilina és Servius Sulpicius Rufus is. Ez utóbbi korának legkiemelkedőbb jogtudósa volt, akinek élete és munkássága iránt Cicero tisztelettel viseltetett. Erről tanúskodnak bizonyos művei, egyebek mellett a *Brutus* és a *Philippicák* is. M. Portius Cato a *consul*-választás előtt nyilvános ígéretet tett, hogy bárki is nyerje el a tisztséget – kivéve sógorát, Silanust –, az ellen *ambitus*, vagyis választási vesztegetés miatt vádat fog emelni. Mivel Silanus mellett Murena lett a nyertes, Cato –

ígéretét megtartva – bevádolta őt. Védelmét Q. Hortensius Hortalus, M. Licinius Crassus és Cicero vállalta. Az antikvitás kiváló szónoka ebből az alkalomból mondta el beszédét Lucius Licinius Murena védelmében.

Az *oratio* szerkezete kiválóan tükrözi a cicerói védőbeszédnek gondos retorikai felépítettségét. A bevezetőben (1–10) Cicero az őt ért azon szemrehányásokra válaszol, amelyekkel azért illették, mert személyes jó barátja, Servius Sulpicius ellenében látta el a vádlott, a következő év *consul*ának védelmét. Ezt követi a fő rész (11–83), amelyben Cicero először a Murena életvitelére vonatkozó vádakra reagál, majd a két jelölt választási esélyeit latolgatja tompítva a vádlók azon érvelését, mely szerint Murena – esélytelen lévén – kizárólag tisztességtelen eszközökkel arathatott győzelmet. Ennek során Cicero a katonai és a szónoki pálya dicsőségét állítja szembe a jogászok tevékenységével. Ezen

ütköztetésből a retorikai szituáció diktálta szükségszerűségnek megfelelően az előbbi kettő kerül ki győztesen. Ezek után tér rá a tényleges vádpontokra, melyeknek élet a humor fegyverével igyekszik elvenni. Végezetül az egész pert átfogóbb politikai környezetbe helyezi. Ennek során rámutat arra, hogy amennyiben a bírák nem mentenék fel Murenát, úgy a következő év elején csak egyetlen *consul* léphetne hivatalba, aki képtelen volna gátat vetni a *consul*választáson vereséget szenvedett, összeesküvést szító Catilinának. Így tehát a vádlott elítélésével magát a köztársaságot sodornák végveszélybe. Az epilógusban (83–90) arra szólítja fel a bírákat, hogy döntéseikkel a köz érdekét szolgálják.

A kötet második darabja a Marcus Caelius Rufus védelmében Kr.e. 56. április 4-én, vagyis a *Ludi Megalenses*, a *Magna Mater* ünnepeinek napján elhangzott *oratio*. Caelius ellen L. Sempronius Atratinus, L. Herennius Balbus és P. Clodius Pulcher emelt vádat, feltehetően a *Lex Plotia de vi* alapján. A védelmet a vádlott maga, M. Licinius Crassus Dives és Cicero látta el. A vádpontok valamiképpen kapcsolódtak annak az alexandriai követségnek a történetéhez, amely a *senatus* előt akart tiltakozni az ellen, hogy Róma visszahelyezze Egyiptom trónjára XII. Ptolemaioszt. A követség 57-ben érkezett Rómába, a király azonban Pompeius támogatásával mindent elkövetett azért, hogy az ne kerüljön a *senatus* elé. A vád szerint Caelius is részt vett ebben a tevékenységben. Beszédében Cicero nem csak a vádlott tisztázására törekedett, hanem arra is, hogy megfossza a pert politikai felhangjaitól, valamint hogy elterelje a figyelmet Pompeiusnak az említett eseményekben betöltött szerepéről. A Bevezetésből megismerhetjük azokat a személyes ellentéteket, amelyek Cicero és az egyik vádló, Clodius, valamint annak nővére, Clodia, másfelől Caelius és Clodia között feszültek. Ezáltal szemléletes képet kapunk a római vezető rétegek személyes és politikai érdekeinek elválaszthatatlan össze-

fonódásáról. Talán a *Pro Caelio* az a cicerói *oratio*, amelyben a szónok a legbőszesebben él a humor és az irónia eszközeivel. A színházi előadásokat is kínáló *Ludi Megalenses* kapcsán Cicero valóságos bohózat szereplőivé teszi a vád képviselőit és tanúit, közülük is leginkább gyűlölt ellenségeit, Clodius és – a nagy valószínűséggel Catullus Lesbiájával azonosítható – Clodiát. Amint a *Pro Murená*-val, úgy a *Pro Caelió*-val is fölüyes győzelmet aratott a szónok, védenecit mindkét esetben felmentették.

A kötet harmadik és negyedik darabja két, Iulius Caesar előtt elhangzott *oratio*, a *Pro Ligario* és a *Pro Deiotaro*. Kr. e. 46-ban mondta el Cicero Quintus Ligarius érdekében védőbeszédét. A vádat Q. Aelius Tubero, a hajdani *africai* helytartó, Lucius Tubero fia kezdeményezte. Az *oratio* legfőbb érdekessége, hogy a vád sértettje és az ügy bírása ugyanazon személy, a *dictator*, Caesar volt. Amint a Bevezetésből kiderül, az ügyet nem lehet a szó szoros értelmében büntetőügynek minősíteni. Cicero a beszédben elsősorban Caesar sokszor hangoztatott kegyességére, *clementiájára* hivatkozott, s a *dictator* fel is mentette a „vádlottat”, akit 44. március *Idus*-án gyilkosai között láthattunk viszont.

45 novemberében zajlott le – szintén Caesar mint bíró előtt és szintén nem hagyományos büntetőügyben – a Deiotarus király elleni eljárás. A királyt saját unokája vádolta azzal, hogy 47-ben meg akarta gyilkoltatni Caesart. Cicero ebben az esetben is kieszközölte védence számára Caesar bocsánatát a *dictator* személyes jóindulatára hivatkozva.

A pontos és árnyalt, a beszédek stiláris finomságait is jól visszaadó fordítás mellett a kötet erényeként emelhetjük ki a Bevezetés és a jegyzetapparátus tudományos alaposágát, amelyben Nótári Tamás számos olyan kérdésre kitér, amely nem csak az antik irodalom iránt érdeklődő olvasót, hanem az ókortörténet, a klasszika-filológia és a római jog művelőit is foglalkoztatja. DÉR TERÉZIA

Adalékok az Európa-eszme történetéhez

HAMZA GÁBOR:

„Nem akarunk csonka Európát...”

Politikai, történelmi, jogi tanulmányok, cikkek és esszék. Budapest, 2002, Elektra.

E kötet Prof. Dr. Hamza Gábornak, számos monográfia, tanulmány, az európai magánjog fejlődéstörténetét bemutató,¹ több nyelven napvilágot látott kézikönyv szerzőjének és az egyetemi oktatásban a *communis opinio doctorum* által mérvadónak tekintett, immáron nyolcadik kiadás² megért római jogi tankönyv² társszerzőjének az európai civilizációhoz és kultúrához, valamint az Európa-eszme és az európai identitás kérdésköréhez kapcsolódó írásaiból nyújt válogatást.³ Mit ért a szerző „Európa” alatt? Saját nézetét Hamza az előszóban a dantei Európa-képpel ütköztetve határozza meg: Dante számára az európai kontinens nem azonos a kulturális-valorális értelemben vett Európával, így tehát Konstantinápolyt és a görög-ortodox vallást követő Balkán-félszigetet nem számítja Európához, számára az európai egység jelképe az Itálián és a német területeken kívül az egész keresztény világot magába foglaló (*Sacrum Romanum Imperium*).⁴ A kötet szerzője számára Európához tartozik valamennyi európai ország, sőt az európai hagyományok sok esetben figyelmet érdemelnek számos Európán kívüli ország esetében is; ezen európai hagyományok igen sokszínűek, ezért integrálhatja az ún. európai hagyomány a kontinens nyugati-latin és keleti-bizánci része között mindvégig fennálló ellentéteket. Kü-

lönösen érvényes ez Magyarországra, ahol e két hatás ötvöződését a történelem folyamán mindvégig nyomon követhetjük.⁵

„Nem akarunk csonka Európát ... olyan Európát akarunk teremteni, amely a Kelet népeit is magába foglalja.” A kötet címében a szerző Robert Schumann gondolatát idézi, akinek munkásságát és Magyarországhoz fűződő kapcsolatait a „Robert Schumann, az Európa-gondolat atyja” címet viselő tanulmányban mutatja be.⁶ Robert Schumann (1886–1963) az Európai Szén- és Acélközösséget létrehozó párizsi szerződés aláírása idején (1951. április 18.) francia külügyminiszter volt, s szintén

külügyminiszterként írta alá Bonnban 1952. május 26-án az ún. *Deutschlandvertragot*, amely Franciaország és a Német Szövetségi Köztársaság, valamint Franciaország, az Egyesült Királyság és az Amerikai Egyesült Államok kapcsolatait rendezte. 1952-ben Schumann ugyan távozni kényszerült a külügyminiszteri posztról, így az 1957. március 25-én az Európai Gazdasági Közösséget és az Európai Atom Közösséget létrehozó szerződés aláírásá-

ban már nem vehetett részt, ám az új Európáról szóló elgondolásai így is egyre ismertebbé és elfogadottabbá váltak.⁷ 1953 és 1958 között sem szűnt meg kitartóan munkálkodni a közös Európa megteremtéséért, 1958-tól 1960-ig pedig az Európa Parlament elnökévé választották; 1959-ben Karl Jasperszel együtt Erasmus-díjban részesült. „Az egyesült Európa előképe a jövő egyetemes szolidaritásának”,⁸ írja egy 1960-ból származó levelében, 1950. május 9-én tartott beszédében pedig kiemelte, miszerint „Európát nem lehet felépíteni egy nap alatt, sem valamely abszolút elsőbbséget élvező terv részeként; Európa a gyakorlat eredményein keresztül fog megvalósulni, melynek első lépése

egy közös cél kijelölése”.⁹ Robert Schumann több alkalommal, így 1930-ban, 1934-ben és 1935-ben is látogatást tett hazánkban, az utóbbi két alkalommal a francia nemzetgyűlés magyarbarát csoportjának tagjaként – látogatásai a korabeli, mérvadó francia sajtóban is kedvező fogadtatásra találtak. Látogatásaival egyértelműen biznyságot tett amellett, hogy Magyarországot is az integrálódó Európa részének tekintette.¹⁰ A schumanni szellemiség kapcsán tesz említést Hamza Gábor a *ius inter gentes* fogalmát megalkotó Francisco de Vitoriáról, akinek gondolatához igen közel áll a schumanni *societas perfecta* eszméje, „amelyben minden olyan eszköz rendelkezésre áll, amely alkalmas a közös cél, adott esetben az európai államok polgárai jogának, anyagi jólétének (*bonum commune*) és szellemi javakban való gyarapodására, illetve gyarapítására”.¹¹

A kötetben másodikként közzétett, „Cicero állambölcseletének aktualitása és európai-sága” címet viselő tanulmányban a szerző a *De oratore*,¹² a *De re publica* és a *De officiis*¹³ hármasságán nyugvó cicerói államelméletet¹⁴ teszi vizsgálódásának tárgyává; e művek közül különleges figyelmet szentelvény a *De re publicának*.¹⁵ A dialógus formájában írott *De re publicában*¹⁶ Cicero az ideális államformát, az *optimus status rei publicaet* kívánja meghatározni, s az egyes államformákat taglalván arra a meggyőződésre jut, miszerint az ideális államformát maga Róma, a *libera res publica* valósította meg. Róma államrendje ugyanis – amint ezt számos antik történetíró, így például Dionysius Halicarnassensis, Plutarchos, Cassius Dio és Tacitus és megállapították – a *mikté politeián*, a kevert alkotmányon nyugszik,¹⁷ ami ideális mértékben ötvözi a monarchikus, az arisztokratikus és a demokratikus elemeket. A *De re publica* megalapozottsága többszörös, hiszen nem csupán a korabeli irodalomba – Cicero történelmi példái során huszonkilenc latin és százhuszonhét görög *auctorra* hivatkozik –, hanem a hagyományos római értékrendbe – legitimációs cézzal

számos alkalommal utal Róma alapítására és az alapítás szakrális mozzanatahoz¹⁸ szervesen kapcsolódó *auctoritas, lex, traditio* és *religio* fogalmakra¹⁹ – való beágyazottsága megkérdőjelezhetetlen. A római hagyományokhoz történő ezen visszatérés a *corpus Ciceronianum*ban a későbbiekben nagy hatást gyakorolt a konzervatív gondolkodókra, ugyanakkor liberális vonásnak tekinthetjük azon tételét, miszerint születésénél fogva, társadalmi és jogi státusától függetlenül egyenlő,²⁰ valamint a zsarnokság feltétlen elutasítását: „*Ki tudta volna tehát azt²¹ akkor államnak, azaz a nép ügyének nevezni, amikor mindenki egyetlen férfinak volt alávetve és nem létezett sem a jog közös köteleke, sem pedig annak a közösségnek az egyetértése és társulása, amely maga a nép? ... Ahol tehát tyrannus van, ott nem egy romlott államról van szó, miként ezt már tegnap mondtam, hanem miként azt most már a megfontolás mondatja velünk, egyáltalán nem is létezik semmiféle állam.*”²² A cicerói állambölcselet hatástörténetének vizsgálata során számos, az európai szellem-történet markánsan formáló szerzőnél fedezhető fel Cicero befolyása; a reneszánsz *auctorai* közül kiemelhető Petrarca, Salutati, Niccoli, Bracciolini és Macchiavelli, a XVII. század filozófusai közül Grotius, Hobbes és Lock, a XVIII. század gondolkodói közül Voltaire, Montesquieu, Diderot, Rousseau, Burke, Hume és Adam Smith. A Drumann és Mommsen által igen sötétre festett és elsősorban a Caesarral szembeni²³ kontrasztra koncentrált Cicero-portrét Zielinski, majd Strasburger vette revízió alá, s helyezte vissza Cicerót a szónokot és a bölcselet az európai kultúrtörténetben őt méltán megillető helyére.²⁴

Hamza Gábor „Az Amerikai Egyesült Államok alkotmányfejlődése és Európa” című tanulmányának²⁵ mottójául is szolgálhatna a William Gladstone által 1878-ban az amerikai alkotmányt méltató kijelentése, melyben – a brit íratlan alkotmánnyal összevetve – azt „ama legcsodálatosabb műnek, amelyet az

emberi elme és szándék valaha is alkotott²⁶ nevezte. Az 1787 májusában Philadelphiában összeülő *Constitutional Convention* által megalkotott, 1789. március 4-én hatályba lépő alkotmány tehát immáron több mint két évszázadra tekinthet vissza,²⁷ amit utóbb az 1791-es *Bill of Rights* tett teljessé - szemben a kontinensen legrégebben elfogadott 1814-es norvég és 1868-as luxemburgi alkotmánnyal. Megállapítható, hogy az alapító atyák, különös tekintettel a kiemelkedő szerephez jutó George Washingtonra, Alexander Hamiltonra, Benjamin Franklinre és James Madisonra, ismerték és behatóan tanulmányozták az antikvitás és az újkori európai állambölcselek munkáit.²⁸ Tanulmányában a szerző kiemelt hangsúlyt helyez a *Supreme Court* alkotmányfejlesztő szerepének vizsgálatára, amelynek jelentőségét szentenciaszerűen foglalja össze Evans Huges 1907-ben tett kijelentése, miszerint „a *Supreme Courtra* nézve az alkotmány az irányadó, azonban az alkotmány az, amit mi, a bírák állapítunk meg”²⁹

A „Szent István törvényei és Európa” című tanulmány a kötet első magyar vonatkozású munkája.³⁰ Az uralkodói hatalom abszolút voltának vizsgálata során kimutatható, hogy a *rex quasi sacerdos*ként mind a világi, mind pedig az egyházi szférában döntő befolyással bírt, amint ezt az egyházi szervezet kiépítése során Merseburgi Thietmar közléséből leszűrhetjük,³¹ azonban nem tekinthető – a kifejezés bizánci értelmében – *basileus autokratórnak*.³² Szent István két fennmaradt *decretum*ának tükrében megállapítható, hogy az uralkodó *in praxi* az egységes jogrendszer megteremtését tekinti elsődleges feladatának – ezzel elkerülve a jogi partikularizmus másutt, így például a francia területeken utóbb erőteljesen megjelenő veszélyét.³³ E törvények, amelyek a kor szokása szerint az egyházi és a világi jog tereumát egyaránt magukba foglalják, forrásai után kutatva ki kell emelni a 813-as arlesi és a 847-es mainzi

zsinat *decretumait*, amelyekkel az Intelmek több helyén szó szerinti egyezés mutatható ki, valamint a frank *capitularekat*.³⁴ Forrásként támaszkodott a *decretumok* megalkotója a *lex Baiuvariorumra*,³⁵ a *lex Salicára*, a *lex Romana Visigothorumra*,³⁶ a *lex Burgundiorumra*³⁷ és a *lex Ribnariára*, az első decretumban pedig szó szerinti átvételek mutathatók ki az *Edictum Rotharival*,³⁸ a *lex Romana Burgundiorummal*, valamint stílári és tartalmi behatásokkal számolhatunk a *lex Romana Visigothorum* és a *Codex Iustinianus*³⁹ tekintetében.⁴⁰ A bizánci jogforrások közvetlen hatása – a korabeli igen élénk bizánci-magyar kapcsolatok⁴¹ ellenére, valamint a Kárpát-medence területén tevékenykedő Cirill és Metód⁴² feltehetően jogi relevanciával is bíró tevékenysége - Szent István törvényeiben nem mutatható ki.⁴³ (Hasonlóképpen nem találkozhatni Szent Istvánnál a Borisz fejedelemre jellemző, aktuálpolitikai megfontolások által befolyásolt ingadozásra,⁴⁴ amelynek az I. Miklós pápától származó *Responsa papae Nicolai I. ad consulta Bulgarorum* címet viselő forrást köszönhetjük.⁴⁵) A Szent István-i törvények szankciórendszere egyértelműen tükrözi, hogy első királyunk a *pius, iustus et pacificus rex* ideáját kívánta megvalósítani, ugyanis büntetései a korabeli jogforrások által meghatározottakkal összevetve enyhébbek.⁴⁶

A kötet első, tanulmányokat magába foglaló része a már említetteken kívül tartalmaz két tanulmányt („*Európaiság Jászi Oszkár gondolatvilágában*”⁴⁷, „*Szuverenitás és jogos háború*”⁴⁸) és egy „*Észrevételek az antik római hadtörténet jogi és gazdasági vonatkozásai*”⁴⁹ címen önálló tanulmányként olvasható, Edward Luttwak „*The Grand Strategy of the Roman Empire*” című művéről írott recenziót, a Balkán-kérdés különféle aspektusait elemző („*Macedónia és a föderáció lehetősége a Balkánon*”⁵⁰, „*A macedón kérdés megjelenése az európai politikában*”⁵¹, „*Montenegró függetlenségének kérdése és Európa*”⁵²), valamint az aktuális magyar jogélet problematikáját

vizsgáló („Jogharmonizáció Magyarországon az Európai Unióhoz való csatlakozás tükrében”⁵³, „Politikai hatalom és erkölcs a rendszerváltást követő időszakban Közép- és Kelet-Európában”⁵⁴) munkákat.

A kötet második, politikai, történelmi és jogi esszéket tartalmazó részének behatóbb ismertetésére itt nem nyílik lehetőség, ezért csupán két írásból kívánunk néhány gondolatot kiemelni, nevezetesen a *Harmadik Róma* és a *Harmadik Birodalom* elnevezés problematikáját tárgyaló írásokét.

A *Moszkva mint „Harmadik Róma”* elmélet⁵⁵ fejtegetése során egyértelműen kiderül, hogy III. Iván először 1473-ban - a képviselője útján Sophia Palaiologával, a bizánci császár unokahúgával IV. Sixtus pápa jelenlétében Rómában megkötött házassága után egy esztendővel – használt cári címmel még nem jelent meg a hivatalos ideológiában a „Harmadik Róma” gondolat. Ezt Filofej, pszkovi szerzetes fogalmazta meg először 1522-1524 körül „Mihail Grigorjevics úrhoz” írott levelében:⁵⁶ „Tudd meg, istenszerető uram, hogy az összes keresztény cárság a végébe ért, és a mi uralkodónk egyetlen cárságában egyesült a prófétai könyvek szerint, vagyis az orosz cárságban: mivel két Róma elbukott, a harmadik áll, és negyedik nem lesz.”⁵⁷ A Konstantinápoly mint „Új Róma” gondolata mindvégig jelen van a bizánci ideológiában, ezen eszmének legfontosabb legitimációs forrásai közé a második egyetemes zsinat 3. kánonját („Konstantinápoly püspökéé legyen a tiszteletbeli elsőség Róma püspöke után, mivel az: új Róma.”⁵⁸) és a negyedik egyetemes zsinat 28. kánonját („Ugyanazokat határozzuk el és szavazzuk meg mi is ugyanama Konstantinápoly, Új Róma legszentebb egyházának előjogairól; mert a régi Róma trónusának is megadták az atyák igazságosan az előjogokat, mivel az a város uralkodott.”⁵⁹). Moszkvában 1448-ban választottak először metropolitát, azonban csak 1589-ben vált *patriarchatus* székhelyévé,⁶⁰ s így lett a moszkvai pátri-

árka az akkori színóduson elfogadott, ún. *Alkotmányos Charta* értelmében a pátriárkák sorában az ötödik.⁶¹ S jöllehet a „Harmadik Róma” elméletet az ortodox kánonjog nem recipiálta ugyan, az annál elevebben élt az állami ideológia és a népi hit régióiban, s bírt egészen 1917-ig jelentős hatással.⁶²

A „Harmadik Birodalom”-elnevezés kapcsán számos félreértés él mindmáig, még az adott korszakot kutató történészek körében is.⁶³ A náci ideológiának számos fenntartása volt a „Harmadik Birodalom” elnevezéssel szemben, így például azon tény, hogy Hitler egy, a két korábbi birodalomtól, nevezetesen az I. Otto császárrá koronázásával 962-ben létrejött és 1806-ig fennálló Sacrum Romanum Imperiumtól,⁶⁴ valamint a versaillesi palota tükötermében 1871. január 18-án kikiáltott és 1918 novemberéig fennálló ún. bismarcki birodalomtól független rendszert akart létrehozni. Az elutasító álláspont oka másfelől a kifejezés vallási konnotációjában keresendő, ugyanis a szentháromság doktrínájának analógiájára az első birodalom az Atyával, a második a Fiúval, a harmadik pedig a Szentlélekkel lett volna asszociálható.⁶⁵ Ezen elnevezés ugyan egy ideig igen hatásosan alkalmazható propagandafogásnak tűnt, s így a sajtó előszeretettel élt is vele,⁶⁶ ám egy 1939. július 10-én a *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda* által kibocsátott rendelet megtiltotta a „Drittes Reich” elnevezés hivatalos használatát;⁶⁷ ugyanezen minisztérium 1942. március 21-én pedig körlevélben tette közzé, hogy Németország hivatalos neve egyszerűen „Reich”, azaz „Birodalom”.⁶⁸ A „Harmadik Birodalom”-elnevezés Arthur van den Bruck (1876-1825) 1923-ban napvilágot látott „Das Dritte Reich” című munkájához kapcsolódik, ami végeredményben mégsem vált a hitleri Németország hivatalos megnevezésévé.⁶⁹

Ezen ismertetés során csupán néhány, némiképpen önkényesen kiragadott témát, illetve gondolatot tudunk felvillantani, azon-

ban talán ezzel érzékeltetni tudtuk a szerzőnek e munkájában is tükröződő érdeklődésének és munkásságának sokoldalúságát. Ezek alapján a „*Nem akarunk csonka Európát ...*” *pleno iure* tarthat igényt minden, Európa és az európai szellemiség különféle aspektusai iránt érdeklődő olvasó figyelmére.

JEGYZETEK

¹ Hamza G.: *Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján.* Budapest 2002; G.

Hamza: *Die Entwicklung des Privatrechts auf römisch-rechtlicher Grundlage unter besonderer Berücksichtigung der Rechtsentwicklung in Deutschland, Österreich, der Schweiz und Ungarn.* Andrassy Schriftenreihe Band 1. Budapest, 2002.

² Földi A.–Hamza G.: *A római jog története és intézményei.* Budapest, 2003. (A továbbiakban: Földi–Hamza.)

³ Hamza G.: „*Nem akarunk csonka Európát ...*” Politikai, történelmi, jogi tanulmányok, cikkek és esszék. Budapest, 2002. (a továbbiakban: Hamza)

⁴ Itt érdemes rámutatni azon, a római jogi tankönyvben is kifejtett tényre (Földi–Hamza 107.), hogy a magyar történetírásban szélteben elterjedt, kettősséget sugalló „német-római birodalom” elnevezés nem pontos, hiszen a *Sacrum Romanum Imperium* (az eredeti *Imperium Romanum*, majd a XII. századtól használt *Sacrum Imperium* elnevezésből alakult ki e név) négy koronát testesített meg: a római császárságot, a német, az itáliai és a burgund (areláti) királyságot. A *Sacrum Romanum Imperium* elnevezést vették át az egyes nemzeti nyelvek fordításai is: *Heiliges Römisches Reich, Holy Roman Empire, Saint-Empire Romain*. A magyar fordítás alapjául a XV. században megjelent, ám hivatalos *terminus technicus*sá sohasem vált *Heiliges Römisches Reich deutscher Nation* megnevezés szolgált.

⁵ Hamza 5. skk.

⁶ Hamza 11. skk.

⁷ Hamza 14. skk.

⁸ Idézi Hamza 16.

⁹ Idézi Hamza 16.

¹⁰ Hamza 17. skk.

¹¹ Hamza 18.

¹² A *De oratoré*hez lásd K. H. Schulte: *Orator. Untersuchungen über das ciceronianische Bildungsideal.* Frankfurt a. M. 1935.; K. Barwick: *Das römische Bildungsideal Ciceros.* Berlin 1963.

¹³ A *De officiis*hez bővebben lásd A. Michel: *Rhétorique et philosophie chez Cicéron.* Paris, 1961.

¹⁴ A cicerói államelmélethez bővebben lásd F. Cauer: *Ciceros politisches Denken – Ein Versuch.* Berlin, 1903; V. Pöschl: *Römischer Staat und griechisches Staatsdenken bei Cicero.* Berlin 1936; M. Gelzer: *Cicero – Ein bibliographischer Versuch.* Wiesbaden 1969; W. K. Lacey: *Cicero and the End of Roman Republic.* London, 1978; L. Perelli: *Il pensiero politico di Cicero.* Firenze, 1990.

¹⁵ Hamza 19. skk.

¹⁶ E mű magyar fordítását lásd Cicero: *Az állam.* Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Hamza Gábor. Budapest, 1995. 2002.

¹⁷ A *mikté politeia* koncepciójához lásd K. von Fritz: *The Theory of the Mixed Constitution.* New York 1954.

¹⁸ A *ius sacrum* sajátos vonásához Cicerónál lásd Nótári T.: *Jogtudomány és retorika – Cicero pro Murena* 26. Jogtudományi Közöny 2001/12. 470. skk.; *Cicero – Négy védőbeszéd.* Fordította, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta Nótári T. Szeged, 2004. 122. skk.

¹⁹ Hamza 43. sk; A. Magdelain: *Auctoritas principis.* Paris 1947; H. Arendt: *Mi a tekintély?* In: *Múlt és jövő között.* Budapest 1995. 130. skk; Nótári T.: *Numen és numinozítás – a római tekintélyfogalom vallási aspektusai.* Aetas, 2003/3-4. 33-54.

²⁰ Vö. Cicero, *Pro Cluentio* 153. *Legum idcirco servi sumus, ut liberi esse possimus.*

²¹ Ti. Agrigentumot Phalaris tyrannisa idején – Hamza 59.

²² Cicero, *De re publica* 3, 43. (Hamza 59.)

²³ Cicerónak a Caesar mint bíró előtt elmondott beszédeihez lásd Cicero: *Négy védőbeszéd.* Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Nótári Tamás. Szeged, 2004.

²⁴ Hamza 63. skk; 71. skk.

²⁵ Hamza 77. skk.

²⁶ Idézi Hamza 77. sk.

²⁷ Ehhez bővebben lásd Nagyné Szegvári K.: *Fejezetek az Amerikai Alkotmány történetéből.* Budapest, 2002. 21. skk.

- ²⁸ Hamza 83. skk.
- ²⁹ Hamza 101.
- ³⁰ Hamza 105. skk.
- ³¹ Hamza 106; Merseburgi Thietmar krónikájának egyéb vonatkozó részeit lásd *Az államalapítás korának írott forrásai*. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged, 1999. /Szegedi Középkorász Műhely/ 107. skk.
- ³² Ehhez bővebben lásd Kristó Gy.: *A magyar állam megszületése*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged (Szegedi Középkorász Műhely) 1995; uő: *Írások szent Istvánról és koráról*. Szeged, 2000.
- ³³ A szentistváni törvények legújabb fordítását lásd *Szent István király Intelmei és Törvényei*. Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Bollók János és Kristó Gyula. Budapest, 2000.
- ³⁴ Hamza 110.
- ³⁵ Ehhez lásd Madzsar I.: *Szent István törvényei és a Lex Baiuvariorum*. Történeti Szemle, 10. 1921. 48. skk.
- ³⁶ Ehhez bővebben lásd P. D. King: *Law and Society in the Visigothic Kingdom*. Cambridge 1972.
- ³⁷ Bővebben lásd G. Pieri: *La loi romaine des Burgondes*. Ius Romanum Medii Aevi I. 2 b aa d. 1969.
- ³⁸ Ehhez bővebben lásd G. Vismara: *Cristianesimo e legislazioni germaniche, leggi longobarge, alemanne, bavare*. In: *La conversione al Cristianesimo nell' Europa dell' alto medioevo*. Spoleto 1967. 395. skk.
- ³⁹ Ehhez lásd Földi–Hamza 95.
- ⁴⁰ Hamza 111.
- ⁴¹ Vö. Gy. Moravcsik: *Byzantium and the Magyars*. Budapest, 1970.
- ⁴² Metód működéséhez és a Salzburgi érsekiséggel felmerült konfliktusához lásd Nótári T.: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Aetas 2000/3. 93. skk; uő: *Megjegyzések a Conversio Bagoariorum et Carantanorum avar vonatkozású fejezeteihez*. Tanulmányok a középkorról – A II. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2001. április 3.) előadásai. Szeged, 2001. 67. skk.
- ⁴³ Hamza 111.
- ⁴⁴ Hamza 112.
- ⁴⁵ Nótári T.: *De Consultis Bulgarorum*. Collega 2002/5. 47. skk.
- ⁴⁶ Hamza 114.
- ⁴⁷ Hamza 121. skk.
- ⁴⁸ Hamza 139. skk.
- ⁴⁹ Hamza 131. skk.
- ⁵⁰ Hamza 143. skk.
- ⁵¹ Hamza 149. skk.
- ⁵² Hamza 187. skk.
- ⁵³ Hamza 197. skk.
- ⁵⁴ Hamza 203. skk.
- ⁵⁵ Hamza 212.
- ⁵⁶ Idézi Imrényi T.: *A „Moszkva-harmadik Róma”-elmélet az ortodox ekkleziológia és kánonjog tükrében*. Aetas, 1998/1. (a továbbiakban: Imrényi) 35.
- ⁵⁷ Filofej szerzetes: *Levél a rossz napokról és órákról*. A jegyzeteket összeállította: Filippov Szergej és Sisák Gábor. Aetas, 1995/3. 130.
- ⁵⁸ *Kánonok könyve I*. Fordította és kommentárokkal ellátta Berki Feriz. Budapest, 1946. (a továbbiakban: Kánonok könyve) 69.
- ⁵⁹ *Kánonok könyve* 95.
- ⁶⁰ Hamza 212.
- ⁶¹ Földi–Hamza 124.
- ⁶² Imrényi 39.
- ⁶³ Hamza 224. skk.
- ⁶⁴ Bővebben lásd F. Berber: *Internationale Aspekte des Heiligen Römischen Reiches*. In: *Festschrift f. Th. Maunz*. München, 1981. 17. skk.
- ⁶⁵ G. Hamza: *Die Idee des „Dritten Reiches” im deutschen philosophischen und politischen Denken des 20. Jahrhunderts*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung. 118. 2001. (A továbbiakban: Hamza 2001.) 323.
- ⁶⁶ A misztikus mellézköngét említi a „Harmadik Birodalom” elnevezés kapcsán egy 1939-es interjúban Jung is – C. G. Jung: *Diagnózis a diktátorokról*. In: C. G. Jung – Beszélgetések és interjúk. Budapest, 1999. 125.
- ⁶⁷ Hamza 2001. 321.
- ⁶⁸ Hamza 225.
- ⁶⁹ Hamza 26; Hamza 2001. 324.

NÓTÁRI TAMÁS